

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАҲРИРИЯТ ХАЙЪАТИ:

Бош муҳаррир:

проф. **Набиев Д.Х.**

Бош муҳаррир ўринбосари

доц. **Холмирзаев Н.С.**

Масъул котиб

ф.ф.д. **Жумаев Т.Ж.**

Таҳририят хайъати аъзолари:

проф. Баҳриддинова Б.М.

проф. Бўриев О.Б.

проф. Ёзиев Л.Ё.

проф. Жабборов А.М.

ф.-м.ф.д. Имомов А.

к.ф.д. Камолов Л.С.

проф. Кучбоев А.Э.

проф. Менглиев Б.Р.

т.ф.д. Мўминова Г.

проф. Нормуродов М.Т.

проф. Нурманов С.Э.

проф. Очилов А.О.

п.ф.д. Расулов А.И.

ф.ф.д. Тожиева Г.Н.

проф. Тўраев Д.Т.

проф. Умирзаков Б.Е.

проф. Хайриддинов Б.Х.

ф.-м.ф.д. Холмуродов А.Э.

проф. Чориев С.А.

проф. Шодиев Р.Д.

проф. Шодмонов Н.Н.

проф. Эркаев А.П.

ф.ф.д. Эрнарзова Г.Х.

проф. Эшов Б.Ж.

проф. Эшқобилов Ю.Х.

проф. Курбонов Ш.Қ.

проф. Қўйлиев Б.

проф. Ҳакимов Н.Х.

доц. Орипова Н.Х.

доц. Рўзиев Б.Х.

доц. Эшқораева Н.

доц. Курбонов П.Қ.

доц. Ҳамраева Ё.Н.

Журнал 2009 йилда

ташкил этилган

Манзилимиз:

180003, Қарши, Кўчабоғ, 17.

Қарши давлат университети,
Бош бино.

Тел.: (97) 385-33-73, (99) 056-33-14,

web-sayt: xabarlar.qarshidu.uz

E-mail: qarduxj@umail.uz

Telegram: t.me/Qardu_xabarlari

2022
6/2(56)

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Ижтимоий-гуманитар
фанлар**

Муассис: Қарши давлат
университети

**Журнал Қашқадарё вилояти
Матбуот ва ахборот бошқармаси
томонидан 17.09.2010 йилда
№ 14–061 рақамли гувоҳнома
билан қайта рўйхатдан ўтган.**

Мусахҳихлар:

З.Раҳматова
М.Набиева
З. Кенжаева
Ж. Буранова
Б.Турсунбоев

Саҳифаловчи

Я.Жумаев

Навбатчи

Т.Жумаев

Техник муҳаррир

М.Раҳматов

Журнал Ўзбекистон
Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
хузуридаги Олий аттестация
комиссияси Раёсатининг қарорлари
билан *физика-математика, кимё,
биология, тарих, фалсафа,
сийсатишунослик, филология,
педагогика-психология ва иқтисод*
фанлари бўйича докторлик
диссертациялари асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия
этилган илмий нашрлар рўйхатига
киритилган

Йилига 6 марта

чоп этилади

Журналдан олинган материалларга
“ҚарДУ хабарлари” журналидан
олинди”, деган ҳавола берилиши
шарт.

Муаллифлардан келган қўлёзма
материаллар эгаларига
кайтарилмайди.

МУНДАРИЖА

ТАРИХ

Nazarov N. A. Tarixiy jarayonlarda etnik transformatsiyalashuv omili.....	4
Тилолов Ф. Хунармандчиликнинг Сурхондарё иқтисодидаги ўрни.....	8
Jo'rayev I. Qashqadaryo viloyati madaniy meros obyektlarini o'rganishning tashkiliy va amaliy jihatlari.....	12
Махамов М. Ўзбек халқининг заргарлик санъати: кеча ва бугун.....	16
Ҳайитов Ж.Ш. Ўзбекистонда мевали дарахтларнинг маҳаллий ва хорижий навлари тарихига доир.....	20
Маллаева Ф.Р. Мустақиллик йилларида нефть ва газ саноатининг ривожланиши тарихи (Муборак нефть-газни қайта ишлаш корхонаси 1990-1998-йиллар мисолида).....	25
Эргашев У.Қ. Жанубий Суғднинг қадим шаҳарларидан бири – Ғузур тарихига доир айрим маълумотлар.....	30
Сайфуллаев Б.Д. Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни таъминлаш борасида Ўзбекистон-Ҳиндистон ҳамкорлик алоқалари.....	33
Ражабов Қ. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида совет режимига қарши истиклол жанглари (1925–1935 й.).....	38
Темиров Ф.У., Бешимов М.К. Садриддин Айний – тарихчи олим.....	45
Жуманиёзов Ф.Б. Мустақиллик йилларида Хоразм вилоятининг ташқи меҳнат миграцияси жараёнининг ривожланиши ва унинг вилоят иқтисодиётига таъсири.....	48
Оқназарова М. Қарши давлат университетига психолог кадрлар тайёрлаш ишининг ҳолати.....	53
Jabbarova I.X. Qarshi cho'lini o'zlashtirish jarayonida suv xo'jaligi mutaxassislarini tayyorlash masalalari.....	55
Буриев З.Т. Россия империяси томонидан Каспийorti вилоятига кўчирилган аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳоли.....	60
Қулмуродов Ё. Шахрисабз шаҳри тарихига бир назар (XVIII аср).....	64
Раҳимов А.А. XX асрнинг 50-80-йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт.....	67

ФАЛСАФА

Саломова Н.М. Нафс, эҳтиёж ва меъёр.....	71
Саидов Б.Ж. Қашқадарё воҳасида бола тарбияси анъаналари.....	76
Назаров Р.Н. Ижтимоий тармоқ оммалавийшувининг сабаблари.....	82
Холиқов Ю.О. Янги Ўзбекистонда миллатлараро бағрикенглик муносабатларни ривожлантиришнинг фалсафий асослари.....	85
Сагдуллаева Д.Ш. Демократик янгиланишлар шароитида ҳуқуқий онгнинг ўрни.....	90
Юнусова Г.С. Қалб камолоти – инсон комиллигининг бош мезони.....	94
Тўраева А.П. Глобаллашув шароитида оила аъзолари функцияларининг трансформацияси.....	100
Худайбердиева Ҳ. Шарқ фалсафасида ватанпарварлик тарбиясига доир маънавий-ахлоқий қарашлар.....	103
Shaymanova A.E. Uchinchi renessans poydevorini shakllantirishda intellektual mulkdorlar qatlamining o'rni va roli.....	107

ЎЗБЕКИСТОНДА МЕВАЛИ ДАРАХТЛАРНИНГ МАҲАЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ НАВЛАРИ ТАРИХИГА ДОИР**Ҳайитов Ж.Ш. (БухДУ)**

Аннотация. Ушбу мақолада совет ҳокимияти ва мустақиллик йилларида Ўзбекистонда мевали дарахтлар янги навлари кириб келиши, яратилиши ва иқлимлаштирилиши тарихи манбалар ва адабиётлар таҳлили орқали очиб берилган. Шунингдек, мевали боғлар ташкил ташкил этишдаги муаммолар, уларнинг ҳосилдорлиги, касалликларга чидами, нарх-навоси ва маҳаллий иқлимга мослашуви тарихи ҳам атрофлича келтирилган.

Таянч атамалар: *мева, боғ, янги нав, пайвантаг, селекция, селекционер, ҳосилдорлик, ҳаваскор деҳқонлар, ҳаваскор боғбонлар, дарахт, яшил макон.*

Аннотация. В данной статье посредством анализа источников и литературы раскрывается история интродукции, создания и акклиматизации новых сортов плодовых деревьев в Узбекистане в годы советской власти и независимости. Также подробно изложена история проблем организации садов, их урожайность, устойчивость к болезням, цена, адаптация к местному климату.

Ключевые слова: *плоды, сад, новый сорт, прививка, селекция, селекционер, урожайность, фермеры-любители, садоводы-любители, дерево, зеленое насаждение.*

Annotation. In this article, the history of the introduction, creation and acclimatization of new varieties of fruit trees in Uzbekistan during the years of Soviet power and independence is revealed through the analysis of sources and literature. Also, the history of problems in the organization of orchards, their productivity, resistance to diseases, price, and adaptation to the local climate is detailed.

Key words: *fruit, garden, new variety, grafting, selection, breeder, productivity, amateur farmers, amateur gardeners, tree, green space.*

Ўзбекистон тарихининг Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврида боғдорчилик, мевачиликнинг аҳоли қониқарли ҳолатда бўлмаган. Асосий эътибор пахтачиликка қаратилгани учун мевали кўчатлар парваришlash, мевали боғларни сақлаб қолиш ва кенгайтириш, маҳаллий ва хорижий навларни тарқатиш вазифалари иккинчи вариантда эди. Тарихий манбаларда қаровсиз қолган боғлар, уларда ҳосилдорлик паст даражада экани билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Айниқса, олма, нок, гилос, абрикос дарахтлари кексайган мевазорларни ёш кўчатлар билан алмаштиришга эътибор қаратилмаслиги бу борадаги ишлар ривожига ўз таъсирини ўтказган. Шу сабабли 1934 йил 7 июлда Ўзбекистон ССР ХКС ва ЎзКП (б) МКнинг “Боғдорчилик ва токзорчиликни кўтариш ва ривожлантириш тадбирлари ҳақида”ги қарори қабул қилиниб, ушбу қарор ижросини таъминлаш мақсадида мевали боғлар майдонини кенгайтириш, оилаларда мевали дарахтлар, ток ўстиришга алоҳида эътибор қаратиш масаласи илгари сурилган.[8.] 1934 йилда Республикадаги боғлар 31.225 гектарни ташкил этган бўлса, 1938 йил 1 январ ҳолатида 43.795 гектарга етказилган. Айниқса, олма ва нок, абрикос (ўрик) мевалари етиштиришга алоҳида эътибор берилган.[14; 47.] Юқоридаги қарор асосида колхозларнинг ҳар бир кўрғони, уйи ёнида ва ҳар бир хўжалик атрофида камида 20-25 туп мевали дарахтлар, ток туллари ўстирилишига кўрсатма берилган. Бироқ, бу йўналишдаги ишлар суст кетганлиги, қониқарли йўлга қўйилмаганлиги учун 1935 йил 16 ноябрда ЎзССР МИҚ раиси Й.Охунбобоев Ўзбекистон зарбдор колхозчилар иккинчи курултойида мевачилик ҳолати ҳақида мантқиқий фикрлар билдирган. Унинг маърузасида 1 туп узум дарахтидан 200 пуд ўрнига 60 пуд ҳосил олинаётганлиги, мевали боғлар қаровсизлигига чек қўйилмаётгани, селекция ишлари мутлақо йўлга қўйилмаганлиги таъкидланган. Й.Охунбобоев маърузасида айрим хўжаликлар мисолида аниқ далиллар келтирилиб: “Тошкент вилояти Октябрь тумани “Саноат” колхозида мевазорлар 1933 йилда 9 гектар бўлса, 1934 йилда – 6 гектарга тушган, кўшни “Намуна” колхозида – 4 гектар боғлар йўқ қилиниб, пахтазорларга айлантилган. Ушбу колхозларда 1934 йилда 84 туп олма ва нок дарахтлари ўтин қилиб ёкиб юборилган” лиги қайд этилган.[7; 363.] 1941 йилга қадар боғларнинг майдонини 1,5-2 баробар кенгайтириш, айниқса, Сурхандарёнинг Жаркўрғон, Денов, Шеробод туманларида мева етиштиришни икки қарра кўпайтириш, тоғ бағрида ўсувчи ёввойи мевалар (ёнғоқ, бодом, олма, жийда, pista) боғларини ташкил этиш, анҳор ва ариқ бўйларида ўсувчи мевали дарахт кўчатларини хориждан келтириш, шўр тупроқли ҳудудларда жийда парваришига эътибор қаратиш каби кенг қамровли ишларга киришилган. Бироқ, уруш шароити туфайли ушбу режалар асосан қоғозда қолиб кетганди. 1930 йилларда ҳукумат ва давлат раҳбарлари янги экин навларини Республика ҳудудлари бўйлаб тарқатишга алоҳида эътибор қаратиб, бу борада Файзулла Хўжаев ва Йўлдош Охунбобоевлар анча жонбозлик кўрсатдилар.[9;81-83.] Й.Охунбобоев маърузаларидан бирида: “Хусусан бир нарсага

аҳамият берайликки, бизнинг жайдари тутимизнинг барглари жуда кичик. Кўп тут билан биз оз пилла оламиз. Япон тути бир тут бор, унинг барги бизнинг тутимиз баргига қараганда 8 баравар катта. Кўпроқ биз тут майдонларимизни манашу тут майдонларига айлантиришимиз керак. Мана шунда биз пиллачилигимизнинг 8 баравар ортишига муваффақ бўламиз”[7; 363.] деганди. Й.Охунбобоев тут мевасининг инсон учун фойдали эканлиги, ундан тайёрланадиган шинни (тут мураббо), тут қоқи кабилар ҳақида ҳам фикр юритиб, тут кўчатхоналарини кенгайтиришга тавсиялар берганди. Айниқса, унинг кўчатчиларга яхши навли уруғлар танлаш, агротехника қоидаларига амал қилиш, ҳашоротларга қарши кураш билан боғлиқ тавсиялари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

1930 йиллардаги тадбирлар асосида ариқ ва анҳорлар бўйида, пахта далалари атрофи ҳамда экин майдони марказий қисмида мевали дарахтлар (ўрик, олма, гилос) ва тут дарахтлари ўстириб, парваришlash анъанаси 1960-1970 йилларда ҳам давом этди. колхозларнинг бригада ва звено аъзолари ушбу мевали дарахтларнинг сархил меваларидан баҳраманд бўлиб, пахта майдонларидаги тут дарахтлари остида соя-салқинда ҳордик чиқариб, тамадди қилиб олардилар. Тут дарахти экин майдонларидаги шўрни пасайтиришга хизмат қилган. Аслида шўрлик даражаси юқори бўлган экин майдонлари тўрт бурчагида махсус хандаклар қозиш, тут дарахти ўстириш орқали халқчил услуб билан шўрланишга қарши кураш олиб борилган. 1980 йиллардан бошлаб пахта далалари атрофидаги барча дарахтлар йўқотилиб, пахтага ҳаво етишмаслиги, ушбу мевали дарахтлар пахта учун зарур бўлган эркин шабадани тўсиб қўйганлиги асос қилиб кўрсатилганди. Аслида пахтазорлар атрофидаги манзарали дарахтлар (тол, терак, қайрағоч, калифорния тераги) қисқартирилиб, пахта майдонида трактор техникаси ишлашига қулайлик яратиш вазифаси 1930-1940 йилларда қилинган эди [10.]

Совет ҳокимияти йилларида мевачилик асосида янги навларни яратиш тўхтаб қолди деган даъводан йироқмиз. Бироқ, пахтачилик соҳасига асосий эътибор қаратилгани учун, бу йўналишдаги вазифалар деярли долзарб деб қаралмади.

Маълумки Россия империяси ҳукмронлиги йилларида (1867 – 1917 йй) Европа, Америка, Крим, Кавказ ва Осиёнинг бир қатор давлатларидан, Россия жанубий ва марказий ҳудудларидан мевали дарахтларнинг 300 дан ортиқ навлари, биргина олманинг 160 та нави келтирилиб, тажриба-лаборатория синовидан ўтказилганди. Айниқса, олма ва нокнинг “Розмарин”, “Антоновка”, “Кальвиль”, “Қандил Синап”, “Бельфлер”, “Напалеон”, “Шафрон”, “Деканка”, “Луиза”, “Бонь Санье”, “Шанпан ренета”, “Мария Гисс”, “Шарль конье”, “Дюшесь”, “де Ангулем” каби янги навлари кенг тарқалганди. Тадқиқотлар давомида амин бўлиндикли, империя ҳукмронлигидан бир асрдан ортиқ вақт ўтган бўлсада, хориждан келтирилган айрим олма ва нок навлари уруғ бузилмаслигини сақлаб қолиб, минтақа иқлимига тўла мослашиб, совет ҳамда мустақиллик йилларида бирдек парваришлаб келинмоқда. Совет ҳокимияти йилларида парваришланган олма ва нокнинг маҳаллий навлари билан бирга “Розмарин”, “Антоновка”, “Кальвиль”, “Қандил Синап”, “Дюшесь” каби хорижий навлари ҳақида манбаларда қайд этилиши юқоридаги фикрни тасдиқлайди.[15; 106.]

Совет ҳокимияти йилларида Фарғона вилояти Фарғона туманида фаолият юритган мевали кўчатлар парваришlash сахозининг участкалари ва кўчатхоналари Фарғона тумани, Олтиариқ туманида жойлашган бўлиб, Каптархонадаги Фарғона ўрмон хўжалиги, Ирригация ўрмон хўжалиги кабиларни ҳам ўзида бирлаштирган эди. Ушбу савхознинг тажрибалар базаси Р.Р. Шредер номли селекция станцияси ҳисобланиб, ер майдони 227 гектар, шунингдек Олтиариқ туманида 113 гектар, жаъми 340 гектарни ташкил этган. Каптархона ўрмон хўжалигида 233 гектар, Ирригация ўрмон хўжалигида 377 гектар ер майдони бўлган. Демак, жаъми: 610 гектар майдонда кўчатчилик ва ўрмончили билан шуғулланилган. Экмладиган ерлар 83 гектарни, боғлар 192 гектарни, узумзорлар 32 гектарни, кўчатзорлар 110 гектарни, бўш ерлар 101 гектарни ташкил этган.[16; 69.] 1985-1990 йилларда мева кўчатчилигини ўстиришга бўлган уринишлар ўзини оқламаганлиги туфайли Фарғона вилоятидаги барча кўчатзорлар ягона бошқарув остига олинган, хўжалик ҳисоби асосида иш юритишда қўрилган натижаларга эришилмаган.

1950 йилларда Фарғонада ташкил этилган Мевали кўчатларни парваришlash савхозининг Совет ҳокимияти қайта қуриш сиёсати 1985-1987 йилларидаги юритилган кўрсаткичлари қуйидагича бўлган.[16; 70.]

Номланиши	Ўзгариш бирлиги	1985 йил	1986 йил	1987 йил	Истиқболдаги режа
Экиладиган умумий ерлар	гектар	362	362	362	420
Экилмагани	гектар	84	112	93	100
Боғлар	гектар	98	99	91	100
Узумзорлар	гектар	26	29	35	35
Сарфланадиган маблағ	Минг рубл ҳисобида	2213	2090	2107	2107
Фойда	Минг рубл ҳисобида	785	575	925	980
Кўчат сотувидан даромад	Минг рубл ҳисобида	645	350	671	700
Чорвачилиқдан	Минг рубл ҳисобида	36	9	16	20
Ишлаб чиқариш харажатлари	Минг рубл ҳисобида	520	437	591	620
Иш ҳақи	Минг рубл ҳисобида	317	365	408	410
Соф фойда	Минг рубл ҳисобида	265	138	334	360
Қолдиқ	Минг рубл ҳисобида	427	234	344	x
Умумий ишчилар сони	киши	368	284	312	320
Бир ишчининг ўртача бир ойлик маоши	Минг рубл ҳисобида	92	156	117	110
Узум кўчатларини етиштириш	Минг рубл ҳисобида	1087	538	1180	120
Мевали кўчатларни ишлаб чиқариш	Минг рубл ҳисобида	591	522	890	1000

Юқоридаги жадвал таҳлил қилинар экан, кўп кўрсаткичларда Фарғона мевали кўчатчилик савхозида кўрсаткичларда пасайиш юз берганини, хўжалиқни юритишда муаммолар бўлгани аён бўлади. Шу сабабли 1988 йилда бу савхоз Р.Р. Шредер номидаги Кува тажриба станциясига бирлаштириб юборилган.

Ўзбекистонда боғдорчиликнинг ривожланиши мустақиллик йилларига қадар ўзига хос мураккаб жараёнларни ўз бошидан кечирди. Республикада кечган зиддиятли ижтимоий-эқтисодий жараёнлар туфайли (“Хужум”, “Ер-сув ислохоти”, “Қулоқлаштириш”, “Жамоалаштириш”, “Қатоғон қилиш”, “Шаклан миллий мазмунан социалистик жамият барпо қилиш”, “Комунизм асосларини яратиш” ва хоказо – диссертант) юз берган салбий ҳолатлар янги экин навларини тарқалишига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу ўринда Тошкент, Фарғона, Бухоро ва бошқа вилоятлардан аҳолини “қулоқ” қилиш туфайли Сурхандарё каби нисбатан қолоқ жойларда жойлаштирилган кўчирилганлар орқали янги мева навлари бу ҳудудларга бориб қолди. “Қулоқ” хўжалиқлар ўзлари билан мевали дарахтларнинг маҳаллий ва хорижий навларини Сурхандарёнинг Денов, Бойсун, Жаркўрғон туманларига олиб бордилар.[4; 29-31] Таъкидлаш жоизки, 1937-1938 йилларнинг аёвсиз катагонлари агроном-селекционерларни ҳам четлаб ўтмади. Боғбон олим ва уста миришкорларга “мева кўчатлари ва экин уруғларини хорижга яширин сотган”, “сир сақлаши керак бўлган маълумотларни ошкор қилган” каби сохта айблар билан жазога тортиш ҳолатлари юз бериб турди. [11]

Юқоридаги салбий ҳолатларга қарамай, мевачилик соҳасида имкон қадар селекция ишлари олиб борилди, бу йўналишда сезиларли силжишлар кузатилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, боғдорчилик соҳасида амалга оширилган ишлар, бу борадаги ютуқлар яққол кўзга ташланади.

Мевали боғлар истиқлол йилларидан аввал, яъни совет ҳокимияти даврига қадар колхоз ва савхозларга қарашли бўлса, мустақиллик даврида улар фермер хўжалиқлари, деҳқон хўжалиқлари ва қолган қисми бошқа қишлоқ хўжалиғи корхоналари ихтиёрига берилди. 2016 йилга келиб, боғлар

майдонининг 60,6 фоизи фермер хўжаликлари, 33,9 фоизи деҳқон хўжаликлари ихтиёрига берилди. 2015 йилда етиштирилган меванинг 45,7 фоизи фермер хўжаликлари, 52,2 фоизи деҳқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келди. Таъкидлаш жоизки, деҳқон хўжаликлари мева етиштиришда юқори натижаларга эришмоқдалар.

Кейинги ўн йилликда, яъни 2012 йилдан бошлаб Ўзбекистон боғдорчилик фермер хўжаликлари ташкил этилиб, умумий боғлар майдони муттасил кўпайиб борди. 2013-2017 йилларда мамлакатда умумий боғ майдонлари 254,6 минг гектардан 279,6 минг гектарга, яъни 9 фоизга ортган. Кўрсатилган йилларда ҳосилга кирган боғлар майдонлари 201,3 минг гектардан 226,9 минг гектарга кўпайиб (12 фоиз) ҳосилдорлик 19 фоиз, ялпи ҳосил миқдори 34 фоизга ошган. [13; 47-48.] Интенсив боғларни кўпайтириш йўналишида бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, аввало янги технологияларни тадбиқ этиш, аҳолида етарли билим ва кўникмалар мавжуд эмаслиги, барча ҳосилга кирган боғларда самарадорлик юқори эмаслиги кабиларни санаб ўтиш мумкин. Бироқ, интенсив боғдорчиликни ривожлантириш анъанавий боғдорчиликдан фаркли ўларок, қисқа вақт ичида ҳосил олиш имконини (айрим боғларда кўчатлик ҳолатидаёқ дарахтлар мева сола бошлайди, ёки 2-3 йилда кўчатлар мева сола бошлайди – диссертант), етиштирилаётган маҳсулотларни юқори товарлилик даражаси, сақлаш ва ташиш учун чидамлилиги билан ажралиб туради. Интенсив боғдорчилик соҳасини ривожлантириш орқали мамлакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, ички бозорни мева маҳсулотлари билан тўлдириш, аҳолини мевага бўлган талабини юқори даражада қондириш, экспорт салмоғини ошириш ва моддий турмушни кўтаришга эришишдир. Шу сабабли интенсив мева етиштирадиган фермер хўжаликлар сонини кўпайтириш, бундай хўжаликлар учун қулай ер фондларини тақдим этиш, хўжаликларга имтиёзли кредит тарифлари жорий этиш, ҳосилдорликни оширишга қаратилган хориж тажрибасида синовдан ўтган томчилатиб, ёмғирлатиб суғориш технологиясини қўллаш кабилар жорий этилди.

Истиқлол йилларида академик М.Мирзаев номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий текшириш институти ва мазкур институтнинг вилоятлардаги илмий-тажриба институтларида боғдорчиликда юқори ҳосил берадиган, иқлим шароитларига мос касалликка чидамли мева навлари яратишда бой тажриба тўпланди. Жумладан институтнинг Самарқанд илмий тажриба станциясида Япониянинг “ЛСА” компанияси билан ҳамкорликда 2011 йилда 3 гектар майдонда Япониянинг “Фуджи” навли олма дарахти ва “Акатцуни” шафтоли нави яратилди. 2012 йилдаёқ ушбу мева навларининг ҳосили селекционерлар кутган натижани берди [18.]

Шунингдек, Самарқанддаги “Мароқанд мева-сабзавот боғи”да 16 турдаги олма, 10 турдаги олча, 8 турдаги шафтоли, 7 турдаги гилос, 5 турдаги беҳи, 6 турдаги ўрик, бодом етиштириш йўлга қўйилиб, ушбу навлар маҳаллий дурагай ва ярми хориждан келтирилган мевали кўчатлар асосида парвариш этилмоқда [18]. Боғдаги мевали дарахтлар орасига Ндерландиядан келтирилган 40 дан ортик техник операцияларни бажарадиган замонавий техник воситалар, меваларни қуёш, жала ва дўлдан ҳимоя қилиш, куш ва паррандалар хужумидан ҳимоя қилишга қаратилган, боғ микроклиминини меъёрида сақлайдиган тўр-сеткалар ўрнатилди.

Самарқанд тумани “Оҳамис олтин боғи меваси” маъсулияти чекланган жамиятининг 680 гектар ер майдонида хориждан навлари келтирилган олма, нок, гилос ва бошқа мевали дарахтларнинг пакана ва ярим пакана кўчатларидан (карлик) яъни 2 йилда ҳосил берган интенсив боғларидан ҳосилдорлик юқори даражада олинди. 2011 йилда ушбу боғларнинг ҳар бир гектаридан 8 тонна 2014 йилда 25 тонна мева ҳосили кўтарилди. Кейинги йилларда ушбу жамоа боғларидан 10 минг тонна ҳосил олиниб, унинг 2,5 минг тоннаси Россия Федерацияси, Қозоғстон, Эронга экспорт қилинди. [3; 106.]

Самарқанд вилоятида интенсив боғлар майдони йилдан-йилга ошиб, 2020 йилда 12.822 гектарга етди, шундан ҳосилли боғлар 8179 гектарга, интенсив олма 4204 га, нок боғи – 200 га, интенсив гилос боғи – 1997 га, олхўри боғи 373 га бўлган. Ушбу боғлардан 109.044 тонна ҳосил олиниб, жумладан етиштирилган ҳосилнинг 54.843 тоннаси олма, 1554 тоннаси нок, 18.898 тоннаси гилос, 3100 тоннаси олхўри, 31.649 тоннаси бошқа сарҳил мевалар ҳисобига тўғри келади [3; 112.]

Хусусан, ушбу жараёни Қашқадарё вилоятида кўриб чиқадиган бўлсак, 2016 йилда ушбу вилоятда ҳосилга кирган боғлар майдони 17.238 га бўлса, 2017 йилга келиб, 20.755,6 гектарга етган; шундан ёш боғлар майдони 12.224 гектардан 15.156 гектарга кенгайган ҳолда, кўрсатилган йилларда интенсив боғлар майдони 1945,3 гектардан 1954,5 гектарга ошган. Агар вилоятда бир фермер хўжалигининг интенсив боғ майдони ўртача 10,8 гектарга тўғри келса, улар оладиган соф фойда 2016-2018 йилларда 2 баравар ошган. Жумладан, Яккабоғ туманидаги 3,5 га ерда олма етиштирувчи “Орифжон интенсив боғ” фермер хўжалигининг 2017 йил бир гектар боғ ҳисобига олинган соф фойдаси 105.500 минг сўмни ташкил этган.

Янги мева навлари, замонавий интенсив боғларни яратишда, татура усулида шакллантиришнинг роли йилдан-йилга ошиб бормоқда. Татура усули симбағазларда мева дарахтарини ўстириш технологияси бўлиб, татура усулининг очик ва ёпиқ шакли бўлиб, улар дарахтнинг экилиш усули, қалинлиги (зичлиги) ва шаклланиши билан бир-бирдан фарқ қилади.

Татура усули 2015-2017 йилларда Маҳмуд Мирзаев номидаги БУВИТҚдаги марказий тажриба станциясида ўрганилиб, М9 пайвандтагида 40 дан ортиқ маҳаллий олма навлари ва интродукция олма навлари очик ва ёпиқ татура усулида атрофлича ўрганилди. Куртагларнинг бўртиши татура экиш усулидаги боғларда анча илгари бошланиб, жумладан, “Фуджи” навида – 5-10 кун, “Нафис” навида – 5 кун, “Либерти зимний” навида – 6-8 кун, “Ред демишес” навида – 5-8 кун, “Гондраш” навида – 6-13 кун олдин юз берди. Асрлар давомида Ўзбекистонда экилиб келинаётган “Кандиль синап” навида татура усулини қўллаш натижа бериши ушбу олмадан янада эртароқ ҳосил олиш имконини яратди. Татура усулида экилган боғда ҳосилдорлик юқори, дарахтлар сони кўп, ҳосил доғсиз бўлади. Татура усулида шакл бериш, симбағазларга тараш, кечадиган жараёнларни фотосинтез жараёнларининг жадаллиги каби ўзига хос хусусиятлар намоён бўлади. Энг муҳими бу усулда ер ва сувдан тежаб фойдаланиш имкони мавжуд ҳамда стандарт мева ва мўлкўл ҳосил олинмоқда [6; 39, 5].

Кейинги йилларда Ўзбекистондаги илмий-тажриба синов марказларида ўрмончилик, мевали дарахтларни маҳаллий навлари ва хорижий пайвантаг навларининг парваришига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада ўсимликшунослик, ўрмон экинлари маданияти билан боғлиқ адабиётлар [12; 2] ва илмий тавсияларга риоя қилиш кутилган натижаларни бермоқда.

Истиклол йилларида Жиззах пистачилик илмий-тажриба синов маркази ташкил этилиб, ушбу марказда 10 турдаги писта, бодом, ёнғок каби мевалар устида селекция ишлари олиб борилди. Улар орасида хориждан юртимизга келтирилган янги ўрмон меваларининг навлари ҳам бўлиб, уларнинг 70 тури синовдан ўтказилмоқда. Қўрғоқчилик шароитида илдизи чуқур отиб кўпайиб кетадиган навлар синовдан ўтказилаётгани, улардан айримларининг маҳаллий иқлимлаштирилиши илмий изланишлар бекорга кетмаётганлигидан далолатдир [17]. Ўзбекистонда мевали дарахтларнинг янги навларини парваришlash учун олиб борилаётган ишларда дунё минтақаси турли давлатларида ҳозирги кунда яратилаётган янги навларни кузатиб бориш, ахборот алмашиш, тезкорлик билан уларни юртимизга олиб келиб иқлимлаштириш чораларини кўриш вазибалари муҳим роль ўйнайди. Масалан 2017 йилда Аргентина давлатида ушбу мамлакат кишлок хўжалиги илмий-тадқиқот институти раҳбари Лекеик Айба бошчилигидаги селекционерлар “Қизил олмос” хурмо янги навини яратдилар. Бу хурмо уруқсиз, 3 йилда кўчатлари ҳосилга киради, ҳар бир туп дарахти 300-400 кг мева бериши билан бирга, унинг меваларини 3 ой муддатда сақлаш мумкин [1; 47.] Бу каби мисолларни олма, нок, олхўри, ўрик, гилоснинг янги навлари ҳақида ҳам келтириш мумкин. 2020 йилда АКШда яратилган “Калифорния-6” олма нави ҳам ўлкамизга иқлимлаштириш учун олиб келингани муҳим тадбирлардан бири бўлди [5].

Хуллас совет ҳокимияти йилларида мевачилик борасидаги селекция, янги нав яратиш ва тарқатиш билан боғлиқ ишлар кенг миқёсда амалга оширилмаганлиги аён бўлди. Бу йўналишдаги ишлар истиқлолнинг ортда қолган йилларида кенг миқёсда йўлга қўйилиб, айниқса, интенсив боғлар яратиш соҳасида мислсиз ютуқлар қўлга киритилди. Меваларнинг ўнлаб турлари бўйича юзлаб янги навлар, пайвантаглар яратилди. Мевали боғларни парваришlash ва ҳосилдорликни ошириш, стандарт мева етиштиришда бой тажриба бой тажриба тўпланди. Бу ютуқлар эса Ўзбекистонни халқаро майдонда мева экспорти борасидаги мавқеини оширди ва мустаҳкамлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аргентинанинг уруқсиз хурмоси // Ўзбекистон кишлок хўжалиги. 2017. – №12.
2. Атабаева Н.Н., Худайкулов И.Б. Ўсимликшунослик. – Тошкент, 2018. – 407 бет.
3. Даминов Н.А. Мустақиллик йилларида Самарқанд вилоятида ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқаларнинг ривожланиш тарихи ва истиқболлари (1991-2016 йй.): тарих фан. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. – Бухоро, 2021.
4. Исаев О.А. Сурхон воҳасидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар (1925-1941 йй). Тарих фанлари бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. – Термиз, 2020.
5. Муаллифнинг шахсий суҳбати материаллари, 2020 йил 15 май; 2021 йил 25 апрель.
6. Назарова Д., Бобоева Х. Замонавий интенсив олма боғларини татура усулида шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбекистон кишлок хўжалиги, 2019.
7. Охунбобоев Й. Танланган асарлар. –Т.: Ўзбекистон, 1976.
8. Қизил Ўзбекистон, 1934 йил 8 июль. – №155 (3038).
9. Қизил Ўзбекистон, 1936 йил 15 июль.
10. Қизил Ўзбекистон, 1937 йил 18 март.

11. Қурбонов Х. Қуйи Зарафшон воҳасида амалга оширилган катагонлик сиёсати ва унинг оқибатлари (1929-1938 йиллар). – Т.: Мъनावият, 2021. – 200 б.
12. Редко Г.И., Родин А.Р., Грецовский И.В. Лесные культуры. – Москва: Агропромиздат, 1985. – 400 с.
13. Сагаторов О. Интенсив боғдорчилик соҳасида фермер хўжаликларни ривожлантириш тенденциялари // Агро илм-Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2018.
14. ЎМА, Р-87-фонд, 1-рўйхат, 155-йиғма жилд, 47-варақ.
15. ЎМА, Р-87-фонд, 1-рўйхат, 255-йиғма жилд, 106-варақ.
16. ЎМА, М-37-фонд, 1-рўйхат, 87-йиғма жилд, 69-варақ.
17. Ўзбекистон телерадиоканали кўрсатуvidан ёзиб олинди, 2021 йил 18 июнь (соат 19:00-19:30).
18. Хасанов Ф. Хорижликлар ҳаваси ва эътирофи // Зарафшон, 2014 йил 7 июн.
19. Хайитов Ж.Ш. Файзулла Хўжаевнинг қишлоқ хўжалиги ва деҳқончилик маданиятини ривожлантиришдаги ташкилотчилиги // “Файзулла Хўжаев мутафаккир, маърифатпарвар ва ислохотчи” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро, 2021.

Наишга проф. Б.Эшов тавсия этган

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА НЕФТЬ ВА ГАЗ САНОАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ (Муборак нефть-газни қайта ишлаш корхонаси 1990 – 1998-йиллар мисолида)

Маллаева Ф.Р (ҚарДУ)

Аннотация. Мақола Қашқадарё вилояти нефть-газ саноатининг ривожланиши, соҳа истқиболлари ва мавжуд муамолар таҳлиliga бағишланган. Хусусан, Республиканинг энг асосий саноат зоналаридан бири бўлган Муборак нефть-газни қайта ишлаш корхонаси тарихи ҳақида кўплаб факт ва аргументлар, статистик маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар: *Муборак нефть-газ корхонаси, Шуртаннефтьгаз, Ўртабулоқ, Денгизкўл-Хаузак, Зеварда, Култак, Қандим, Сомонтепа, машина ва усқуналар, қурилмалар, узатувчи қурилмала, бино, транспорт воситалар.*

Аннотация. Статья посвящена анализу развития нефтегазовой отрасли Кашкадарьинской области, перспективы отрасли и существующих проблем. В частности, представлено множество фактов, аргументов и статистических данных об истории Мубарекского нефтегазоперерабатывающего предприятия, являющегося одной из основных промышленных зон Республики.

Ключевые слова: *Мубарекское нефтегазовое предприятие, Шуртаннефтьгаз, Уртабулак, Денгизколь-Хаузак, Зеварда, Култак, Кандым, Сомонтепа, машины и оборудование, приборы, трансмиссионное оборудование, здания, транспортные средства.*

Annotation. The article is devoted to the analysis of the development of oil and gas industry of Kashkadarya region, industry prospects and existing problems. In particular, many facts, arguments and statistics are presented about the history of the Mubarak oil and gas processing enterprise? Which is one of the main industrial zones of the Republic.

Keywords: *Mubarak oil and gas enterprise, Shurtanneftgaz, Ortabulok, Dengizkul-Khauzak, Zevarda, Kultak, Kandym, Somontepa, machinery and equipment, devices, transmission equipment, building, transport vehicles.*

Муборак газни қайта ишлаш заводи кейинги йилларида Ўзбекистон саноатдаги қишлоқ хўжалик ва транспортни ҳар томонлама бир-бири билан боғланган ҳолда ривожланиб бориши натижасида республикада дунё аҳамиятига эга бўлган қуйидаги ишлаб чиқариш мажмуаларининг, Тараққиётга замин яратди; пахта етиштириш, ёқилғи-энергетика, кимё, рангли металлургия, машинасозлик ва қурилиш материаллари мажмуалари.

Юқорида кўрсатилган ишлаб чиқариш мажмуалари ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларини ривожланиши ишлаб чиқариш кучларининг тўғри жойлашишига, ёқилғи энергетика, минерал хом-ашё ресурсларини аниқлаш ва улардан тўғри фойдаланишга, шунингдек, малакали кадрларни тайёрлашга боғлиқдир. Бу мажмуалар ичида ёқилғи-энергетика кимё саноати анча аҳамиятлироқ. Бу мажмуа охириги йилларда маҳаллий табиий бойликларни қидириб топиш ва улардан фойдаланиш негизида вужудга келган.